

*Сергій Олександрович Сунегін,  
науковий співробітник  
відділу теорії держави і права  
Інституту держави і права  
ім. В. М. Корецького НАН України,  
кандидат юридичних наук*

## ДО ПИТАННЯ ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ВИЗНАЧЕННЯ ОСНОВНИХ МОРАЛЬНИХ ЗАСАД ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ

Мабуть, беззаперечним слід визнати те, що розвиток державно організованого суспільства завжди відбувається на чітко визначених засадах і правилах, які відповідають конкретним вимогам та належать до об'єктивних умов розвитку певної сфери або галузі суспільного життя. Так, наприклад, в основі розвитку економіки держави перебуває об'єктивно існуюча сукупність відносин, що виникають і функціонують у системі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних і нематеріальних благ; політична діяльність держави базується на можливостях і засобах владного управління суспільством з метою забезпечення досягнення соціального компромісу та уникнення гострих суспільних конфліктів; розвиток соціальної сфери держави включає в себе систему заходів, здійснюваних державними та недержавними організаціями і спрямованих на гарантування необхідних умов життя, які забезпечують мінімально гідний та достатній рівень розвитку людини; в основі розвитку культури перебуває історично обумовлена сукупність стійких форм людської діяльності в різноманітних її проявах, у тому числі всі форми та способи людського самовираження і самопізнання тощо.

Всі зазначені засади та ознаки, які так чи інакше мають свій прояв у будь-якому суспільстві та державі, безумовно, впливають на державно-правовий розвиток загалом, спрямовуючи його у відповідному, як правило, корисному для суспільства напрямі. Втім, останні роки державно-правового розвитку України, як і світового співтовариства в цілому, переконливо свідчать про необхідність пошуку нової базисної парадигми людського розвитку взагалі, оскільки сподівання, по суті, лише на матеріалістичний аспект людського існування, який відкидає абсолютний ідеал, об'єктивно не виправдовує себе, про що красномовно свідчить ситуація на сучасній міжнародній арені, яка все більше набуває гострих, а нерідко й насильницьких конфліктних форм. Інакше кажучи, зазначені обставини не дають змоги обмежувати дослідження основних засад державно-правового розвитку лише вивченням відповідної системи соціальних чинників, які функціонують у межах тієї чи іншої сфери або галузі суспільного життя, а визначають необхідність наукового пошуку таких критеріїв або засад, які б мали першочергове значення і забезпечили довготривалу стабільність та ефективність розвитку сучасних держав. Такими критеріями, на думку автора, виступають моральні засади функціонування суспільства, які за останні десятиліття суттєво девальували у свідомості більшості індивідів. Саме тому метою цієї статті є визначення основних моральних засад, які, на думку автора, справляють системоутворюючий, першочерговий та корисний вплив на державно-правовий розвиток у цілому.

Проблематика наукового пошуку тих чи інших моральних засад розвитку сучасного суспільства і держави, у тому числі права, досліджувалася і досліджується значною кількістю вітчизняних та зарубіжних учених, серед яких варто назвати С. Алексєєва, Г. Дж. Бермана, С. Бобровник, О. Львову, О. Малька, Г. Мальцева, М. Марченка, М. Матузова, Н. Оніщенко, Б. Осіп'яна, Н. Пархоменко, А. Полякова, О. Скакун, В. Сорокіна, Л. Фуллера, Г. Харта, Ю. Шемшученка та ін. Не применшуючи ролі та значення наукового доробку вказаних та інших учених, зазначимо, що розвиток суспільства і держави на початку ХХІ ст. вимагає нових підходів до розуміння моральних засад державно-правового розвитку.

Переходячи до висвітлення основного змісту статті, потрібно зауважити, що функціонування права як державного регулятора суспільних відносин, особливої нормативної системи, яка регламентує ті чи інші аспекти діяльності громадян та їх об'єднань, а також відповідних державних інституцій, відбувається в умовах об'єктивно існуючої складної взаємодії та взаємозв'язку з іншими соціальними регуляторами, насамперед мораллю та релігією. При цьому якщо право регулює зовнішній прояв людської поведінки, тобто для нього не є важливим, або, принаймні, не є вирішальним внутрішнє ставлення людини до тих чи інших дій, то мораль і релігія впливають на внутрішню мотивацію індивіда у виборі певного варіанта поведінки, на психічно-емоційний стан людини, моральну свідомість особистості. Тісна ж взаємодія та взаємозв'язок між правом і мораллю в механізмі детермінації поведінки особистості, а отже, і розвитку державно-правових інститутів, дають змогу сформулювати один із важливих висновків, відповідно до якого існує органічна необхідність визначення таких моральних засад державно-правового розвитку, які б мали системоутворюючий характер і пронизували всі важливі аспекти людської діяльності, у тому числі діяльності, спрямованої на виконання завдань і функцій держави. Для спроби вирішення вказаної проблеми потрібно відповісти на два важливих запитання: 1) що слід розуміти під мораллю взагалі? 2) який або які саме моральні критерії є засадничими або основними у процесі державно-правового розвитку?

Відповідаючи на перше із названих питань, автор виходить з того, що мораль являє собою об'єктивно існуючий нормативний порядок людського буття, що забезпечує його єдність на основі метафізичних абсолютних імперативів, які, втілюючись у багатоманітних соціокультурних формах і проявах, регулюють та коригують міжособистісні, групові та інші види взаємовідносин у суспільстві на основі базисної дихотомії нормативно-оціночних категорій «добро» і «зло», що належать до соціальних явищ, дій та мотивів людської поведінки. У зазначеному контексті варто погодитися з думкою Г. Мальцева, який зазначає: «Мало на щоб могла заслуговувати мораль, якби вона лише надавала окремому індивіду засоби для кращого улаштування свого життя. Її призначення для особистості полягає у тому, що вона упорядковує людське співжиття, націлена на гармонізацію зв'язків між людьми, які повинні жити у злагоді між собою» [1, с. 6].

Розвиваючи вказану думку вченого, на наше переконання, потрібно зробити одне важливе застереження, яке полягає у тому, що мораль не можна зводити до системи норм, які регулюють людську поведінку та обмежуються лише уявленнями суспільства про добро і зло та похідні від них нормативно-оціночні категорії (наприклад, хороше і погане, справедливе і несправедливе тощо), оскільки за такого підходу ми вимушені будемо погодитися з тим, що ці уявлення цілком і повністю залежать від конкретного та змінного у часі та просторі соціокультурного контексту, від домінуючої ідеології та інтересів тієї чи іншої соціальної групи. Такий ракурс розуміння сутності моралі неминуче призведе до того, що зміна соціокультурного контексту здатна похитнути та, врешті-решт, змінити моральну позицію індивіда, що в підсумку призведе до морального релятивізму. Адже якщо відкинути метафізичні абсолютні моральні імперативи та поставити їх у залежність від тих чи інших особливостей розвитку відповідного суспільства, то завжди можна виправдати будь-яку зміну змісту відповідних моральних норм, у тому числі в тих випадках, коли йдеться про підміну смислового контексту певної ситуації, людського діяння, категорії чи поняття тощо. Про це яскраво свідчить теорія під умовною назвою «Вікно Овертона», сутність якої зводиться до того, що цілковито чужі і неприйнятні ідеї та цінності, насамперед з точки зору моралі та релігії, що панують у певному суспільстві, можуть стати для кожного або, принаймні, для більшості такого суспільства нормою і закріпитися у формі державно встановленого закону [2, с. 41–42].

Так само, на думку автора, не можна обмежувати загальне визначення моралі сукупністю норм і цінностей, які дають змогу людині усвідомлювати себе представником і виразником інтересів певних соціальних спільнот — народу, держави, станів, колективу, групи тощо [3, с. 501], тобто фактично перетворювати мораль лише на індивідуальний (приватний) і колективний рівень, нехтуючи при цьому її об'єктивний всезагальний характер. Власне, наслідком саме такого розуміння моралі є, зокрема, процес її поступової інституціоналізації, тобто процес перетворення моралі у відповідну форму соціальних відносин із встановленими правилами і нормами, який нехтує абсолютною ідеальною основою моралі та виводить її норми лише з емпіричного досвіду й оточуючої реальності.

Річ у тому, що у сучасному ліберальному суспільстві, яке закріплює демократичні стандарти соціального життя, права і свободи людини як вищу соціальну цінність, плюралізм ідеологій та думок тощо, змінюється характер цінностей, а отже, і спосіб моральної регуляції людської поведінки. Такий досвід дає змогу вести мову про поступову втрату абсолютних метафізичних засад моральної регуляції, за допомогою яких у традиційних суспільствах формувалися і обґрунтовувалися чіткі та однозначні етичні критерії схвалення або несхвалення відповідних людських вчинків.

У науковій літературі зазначається, що інституціоналізація суспільної моралі, тобто функціонування моралі як окремого соціального інституту, який пронизує відповідні сфери людської діяльності (наприклад, економіку, політику, культуру тощо), пов'язана з появою системи установ, громадських об'єднань та інших колективних суб'єктів, всередині яких існують різні форми комунікації, утверджуються норми і правила поведінки. Така інституціоналізація здійснюється шляхом систематизації моральних норм, що знаходить своє вираження в етичних та професійних кодексах відповідних організацій. Всі ці кодекси в цілому засновані на таких базисних цінностях, як права людини, законність, свобода, компетентність, справедливість, відповідальність, повага, чесність тощо. При цьому, і на це слід зробити окремий наголос, сама професійна діяльність розвивається відповідно до своїх власних мотивів та правил і в розробці етичних кодексів орієнтується, як правило, на внутрішню або корпоративну логіку розвитку та не «координується з оточуючим світом». У зв'язку з цим призначення таких кодексів зводиться лише до принципів забезпечення ефективності, рентабельності та організаційної інтеграції в межах відповідного професійного колективу. Інакше кажучи, проблема полягає не у відсутності або недостатності професійної або інституційної етики, а в її абстрактності, автономії чи однобічній спрямованості [4, с. 53–54].

Втім, на думку автора, проблема полягає не лише у абстрактності, автономії чи однобічній спрямованості інституційної моралі, як і будь-якої іншої «окремої» моралі, а насамперед у тому, що така «професійна» або колективно-груповая мораль у сучасному ліберально-демократичному суспільстві поступово починає домінувати над загальнолюдською мораллю, яка, у зв'язку із цим, вже фактично позбавлена своїх абсолютних засад, виражених передусім через Божественне одкровення. Водночас є очевидним, що існування індивідуальних, колективно-групових та загальнолюдських моральних цінностей і норм зовсім не означає і не повинно означати поглинання або розчинення індивідуальних чи соціально-групових цінностей у загальнолюдських, які займають вищий, більш загальний рівень свого буття і функціонування. Адже «окремі» або «нижчестоящі» моральні цінності та норми діалектично взаємопов'язані з загальнолюдськими або «вищестоящими». При цьому загальнолюдські моральні цінності та норми, якщо вони мають міцну, перевірену часом і різноманітними обставинами основу, можуть і повинні бути критерієм всіх особистих і групових цінностей та умовою існування і функціонування людського суспільства як єдиного взаємодіючого та взаємопов'язаного цілого. Спроба ж поставити індивідуальні та колективно-групові моральні цінності і норми над загальнолюдськими призводить до руйнування спільності людського буття та, як наслідок, створення нових псевдоцінностей. Вказане яскраво ілюструє, наприклад, процес поступової зміни традиційного розуміння інституту шлюбу як союзу чоловіка і жінки, заснованого на загальнолюдській моралі та релігійному вченні, що надає цій нормі абсолютного та непорушного значення. Зазначений процес поступово набуває все більшого поширення у масовій свідомості громадян внаслідок широкої пропаганди безпечності та навіть корисності нетрадиційної сексуальної орієнтації або, принаймні, бісексуалізму. На жаль, але таке нетрадиційне розуміння шлюбу без чіткої вказівки на суб'єктів його укладення, яке суперечить його священному морально-духовному змісту, в сучасних умовах вже знайшло своє юридичне закріплення на рівні міжнародного права [5], а тому продовжує впроваджуватися у систему національних законодавств відповідних європейських та англо-американських держав.

Таким чином, як справедливо зазначає Р. Апресян, «мораль, моральне — це те, що є відмінним від видимої реальності, безпосередньо даної дійсності, більше того, це те, що осмислює цю дійсність та задає їй певний ідеальний стандарт у ціннісно-позитивному або негативному контексті» [6, с. 8–9].

Розглянувши питання щодо розуміння поняття моралі, спробуємо визначити основні моральні критерії державно-правового розвитку, під якими, на думку автора, слід розуміти основні

ціннісно-нормативні засади або моральні категорії і поняття, які повинні перебувати в основі прийняття державно-владних рішень, у тому числі правотворчого і правозастосовного характеру, а також службової діяльності осіб, уповноважених на виконання функцій держави.

Слід зазначити, що у відповідні часи та епохи філософи, моралісти, релігійні мислителі та інші видатні особистості висували різноманітні етичні та релігійні ціннісно-нормативні засади, які, на їхню думку, повинні перебувати в основі пізнання оточуючої дійсності та здійснення людиною відповідних дій. Зокрема, такими засадами можуть бути: загальне благо, добро, справедливість, задоволення, інтерес, обов'язок, совість, свобода, відповідальність, турбота, згода з собою, любов, сила, могутність, честь, гідність, співчуття, блаженство, щастя, смиренність, користь тощо [7, с. 32–33].

Така множинність морально-релігійних та інших ціннісних принципів людського буття об'єктивно ставить питання про необхідність встановлення відповідної ієрархії в системі моральних ціннісно-нормативних засад або ж визначає потребу у з'ясуванні, принаймні, певної морально-інтегративної засади, яка є системоутворюючим феноменом, що забезпечує цілісність та єдність всіх інших моральних ціннісно-нормативних засад з точки зору їх відповідності певному абсолютному ідеалу.

На думку автора, такою системоутворюючою моральною ціннісно-нормативною засадою людського буття, за допомогою якої особистість здатна самостійно формулювати моральні обов'язки, реалізовувати моральний самоконтроль, а також оцінювати людські вчинки з точки зору їх морального схвалення чи, навпаки, осуду, є совість.

Совість являє собою специфічну здатність морального судження, за допомогою якого людина у кожному конкретному випадку визначає, що робити і як вчиняти. Совість — це внутрішній морально-релігійний орієнтир особистості, що дає змогу їй поважати право без застосування елементів зовнішнього примусу; це «внутрішній свідок» та своєрідний «суддя першої інстанції» для людських вчинків, який перевіряє всі наші діяння (дію або бездіяльність) моральним абсолютотом Божественного походження та виносить вирок щодо їх гідності чи негідності і внаслідок цього нагороджує людину душевним спокоєм або карає занепокоєнням, переживаннями і душевними стражданнями [8, с. 156–157].

У свій час І. Ільїн зазначав, що «совість є голосом Божим, який звучить у кожній душі та вимагає від неї особливої уваги і самовідданої праці над власними переконаннями. Саме таким є порядок встановлення моральних норм» [9, с. 70]. Так само розумів совість і російський релігійний філософ М. Бердяєв, який писав: «Совість є органом сприйняття релігійного одкровення, правди, добра, цілісної істини... Совість є спогадом про те, що таке людина, до якого світу вона належить за своєю ідеєю, ким вона створена, як і для чого вона створена. Совість є духовне, надприродне начало в людині, і вона зовсім не соціального походження. Соціального походження скоріше засмічення та спотворення совісті. Совість є тією глибиною людської природи, на якій вона не остаточно відпала від Бога, зберігши зв'язок із Божественним світом. Каяття, докори сумління є можливими лише тому, що в людині є неушкоджена остаточно совість» [10, с. 150].

Водночас природа совісті як «внутрішнього судді» кожної людини у науковій літературі розуміється не лише як така, що має Божественне начало. Зокрема, якщо звернутися до ретроспективи цього питання, то, на думку, наприклад, відомого англійського мислителя, філософа і правознавця Дж. Локка, совість має відносну соціально обумовлену природу: «Якщо ми поглянемо на людей такими, якими вони є, то побачимо, що в одному місці конкретна людина відчуває докори сумління у зв'язку зі здійсненням або нездійсненням певних вчинків, які інша людина в іншому місці вважає гідними» [11, с. 121]. На підставі цього Дж. Локк робить висновок про те, що совість, як і будь-яке інше моральне почуття, набуваються у процесі взаємодії індивіда із зовнішнім соціальним середовищем.

Подібним чином поняття «совість» розумів також і французький філософ П. Гольбах, на думку якого, совість людини є нічим іншим, як набуте нею разом із життєвим досвідом вміння розуміти, чи викликає її поведінка в оточуючих схвальну оцінку або ж, навпаки, викликає у них почуття ворожості [12, с. 98]. У такий спосіб, як зазначає мислитель, «ми бачимо, що наші докори сумління, наші істинні або хибні уявлення про благопристойність, чесноту, справедливість тощо є необхідними наслідками нашого темпераменту, видозміненого суспільством, у якому ми живемо» [13, с. 250].

Згодом подібні ідеї щодо поняття совісті та природи моралі взагалі були розвинуті у працях класиків марксизму-ленінізму, а також інших представників матеріалістичного погляду на соціальну дійсність. Сутність цієї матеріалістичної концепції поняття «совість» можна звести до того, що остання є соціально залежним феноменом, оскільки її витoki перебувають у визнанні соціально-споживчого характеру її дії та походження.

Враховуючи зазначені підходи, а також мету цієї статті, автор виходить з того, що сутність совісті потрібно все ж розуміти через моральний абсолют Божественного походження, що накладається на різні соціокультурні форми його сприйняття і розуміння, які не можуть і не повинні підмінити собою зміст абсолютних Божественних заповідей, заснованих на Законі Любові. Совість покликана відображати абсолютні, вічні та незмінні засади моралі. За такого підходу до розуміння поняття «совість» будь-який емпіричний досвід чи, наприклад, особливості суб'єктивного погляду людини на ті чи інші аспекти соціального життя, може мати місце та є корисним у випадку, якщо не порушуються абсолютні засади совісті. Лише такий підхід дає змогу, по-перше, вести мову про першочерговість совісті серед інших моральних категорій та її системно-інтегруючий морально-духовний вплив на їх зміст; по-друге, об'єктивну неможливість виправдати через різні моральні категорії такі по суті антисоціальні явища, як евтаназія, одностатеві шлюби, аборти, проституція, публічне лихослів'я тощо.

Переносючи вказані думки у контекст державно-правового розвитку, слід визнати, що формування почуття розвиненої совісті у людини, яка спирається на абсолютний зміст Божественних заповідей, є першочерговою запорукою успішної реалізації, наприклад, антикорупційної політики в державі, профілактики злочинності та інших правопорушень, а також будь-яких інших аморальних проявів людської поведінки. Це пов'язано з тим, що всі людські вчинки спочатку формуються у її внутрішній свідомості, у якій вони знаходять своє обґрунтування, у тому числі моральне, і вже потім ці вчинки отримують своє зовнішнє вираження. Таке внутрішнє обґрунтування і є першочерговою основою відповідних вчинків людини, навіть якщо вона усвідомлює можливість настання негативних наслідків для неї або оточуючих внаслідок здійснення відповідних дій. Сказане, безумовно, в жодному разі не нівелює значення права, вираженого у державно встановленому законодавстві, без якого неможливо відновити порушену внаслідок вчинення правопорушення справедливість. Водночас право може і повинно ефективно впливати лише на наслідки, а не причини відповідних дій, оскільки його норми регулюють поведінку людини, яка завжди має певний зовнішній прояв. З цього випливає, що шукати, наприклад, причини всеохоплюючої корупції в державному апараті, яка істотно гальмує соціальний розвиток в цілому, потрібно не стільки у недосконалості законодавства, яке встановлює відповідну юридичну відповідальність за вчинення корупційних діянь, скільки у низькому рівні моральної свідомості державних службовців та інших осіб, які беруть участь у подібних правопорушеннях чи злочинах.

Таким чином, совість є основою здійснення будь-якої людської діяльності, у тому числі першочерговою складовою реалізації всього масштабу державного управління, що характеризується багатоманітністю організаційно-правових форм і методів свого втілення. При цьому почуття совісті відіграє найважливішу роль у формуванні інших важливих моральних засад державно-правового розвитку в цілому, до яких належать, зокрема, відповідальність, справжнє почуття справедливості та свободи, честь, гідність, воля, милосердя тощо.

Так, мабуть, кожна розсудлива людина визнає беззаперечним факт, що будь-який вид суспільно значущої діяльності людини тією чи іншою мірою пов'язаний з її соціальною відповідальністю, яка втілюється у відповідних формах, зокрема у юридичній відповідальності. Як справедливо зазначає вітчизняний учений В. Гришук, «соціальна відповідальність людини є тим фундаментом, на якому розбудована вся система відносин у суспільстві. У цьому випадку вона виступає невід'ємним елементом у макросистемі людина-держава-суспільство» [14, с. 9].

Розглядаючи поняття «соціальна відповідальність», на думку автора, важливо звернути увагу на два її аспекти: внутрішній та зовнішній. Внутрішній аспект соціальної відповідальності полягає в особистій характеристиці людини, за допомогою якої вона здатна розсудливо проаналізувати будь-яку ситуацію, заздалегідь спрогнозувати наслідки своїх вчинків у певній ситуації та обрати найкращий варіант своєї поведінки з одночасною готовністю прийняти наслідки такого вибору як доконані факти.

Зовнішній аспект соціальної відповідальності в цілому передбачає застосування певних заходів як позитивного, так і негативного характеру до суб'єкта, який, відповідно, отримав схвалення певної соціально значущої поведінки або, навпаки, зазнав соціального осуду у випадку порушення ним встановлених або прийнятих у певному суспільстві соціальних норм.

У зв'язку з цим слід погодитися з думкою М. Вітрука про те, що соціальна відповідальність дає змогу здійснювати широкий контроль за поведінкою членів суспільства на зовнішньому та внутрішньому рівнях. На зовнішньому рівні такий контроль здійснюється суспільством в цілому, у тому числі його публічним представником — державою, а також інститутами громадянського суспільства, а на внутрішньому — самою людиною. Соціальна відповідальність у всіх її різновидах виступає у формі якості, що характеризує соціальну сутність особистості. Значення соціальної відповідальності полягає у забезпеченні такої поведінки членів суспільства, яка відповідає інтересам, вираженим у вимогах всієї системи соціальних норм [15, с. 13].

У цьому контексті потрібно звернути увагу на те, що в юридичній літературі, на жаль, не приділяється достатньо уваги розгляду питань, пов'язаних із формуванням внутрішнього аспекту юридичної відповідальності, який, на думку автора, є ширшим за традиційне розуміння позитивної юридичної відповідальності, що, як правило, визначається науковцями лише через правові норми, тобто через усвідомлене, добровільне узгодження поведінки індивіда з правами й обов'язками, встановленими у законодавстві [16, с. 131—173], не враховуючи при цьому морально-духовного обґрунтування необхідності дотримуватися тих чи інших правових норм, що нерідко є єдиною підставою певної поведінки людини.

Очевидно, що державно-правовий розвиток неможливий без належного функціонування основних принципів правової та соціальної держави, зокрема принципу взаємної відповідальності держави і громадянина. Однак така взаємна юридична відповідальність держави і громадянина не може ефективно функціонувати при низькому рівні моральної свідомості як представників апарату держави, так і представників громадянського суспільства, навіть якщо механізм її реалізації буде досконало виписано у законодавстві. У науковій літературі з цього приводу зазначається, що вирішити проблему удосконалення інституту юридичної відповідальності держави перед громадянським суспільством та особою неможливо лише у правовому полі. Адже одночасно з системним підходом до удосконалення законодавства в зазначеній сфері держава повинна активно впроваджувати політику, спрямовану на підвищення авторитету закону, зміцнення моральності та підвищення правової культури населення і державних службовців [17].

Крім цього, одним із найважливіших моральних критеріїв державно-правового розвитку є також людська воля. Річ у тому, що будь-яка суспільно значуща діяльність, особливо у сфері державного управління, вимагає серед інших моральних чеснот також наявності чіткого вольового моменту, тобто свідомої здатності суб'єкта долати перешкоди та досягати поставленої мети, незважаючи на труднощі, що можуть мати як об'єктивний, так і суб'єктивний характер.

Як зауважує В. Гришук, воля — це свідоме управління людиною своєю діяльністю і поведінкою, що виявляється у прийнятті відповідальних рішень, подоланні труднощів та перешкод на шляху досягнення мети, виконання поставлених завдань. При цьому вольова діяльність особистості охоплює: 1) вольові процеси, які мають місце у будь-якому вольовому вчинку, зусиллі; 2) вольову діяльність, яка виражається у здійсненні довільних і мимовільних дій; 3) вольові стани, що оптимізують та мобілізують психіку людини на подолання внутрішніх і зовнішніх перешкод; 4) вольові якості, тобто відносно стійкі, незалежні від конкретної ситуації психічні прояви (реакції) людини [18, с. 98—99].

Зрозуміло, що воля як прояв особистих внутрішніх (психічних) властивостей людини повинна завжди узгоджуватися з її совістю та іншими морально-духовними чеснотами, оскільки у протилежному випадку прийняття відповідних вольових рішень буде мати негативні наслідки. Це ще раз підтверджує необхідність і важливість наукового осмислення морально-духовних феноменів людського буття, у тому числі з точки зору загальнотеоретичної юридичної науки.

Враховуючи все наведене вище, можемо зробити такі важливі висновки:

1. Держава, так само як і громадянське суспільство, не може ефективно функціонувати і розвиватися лише на правових засадах, без урахування відповідних морально-духовних ідеалів, що мають абсолютне (Божественне) походження. Спроба осмислити відповідні моральні феномени

лише з точки зору особливостей їх конкретних і відносних соціокультурних проявів не можна вважати вдалимими, оскільки поза абсолютним началом розвивається чітка система уявлень людей про добро і зло, хороше і погане, справедливість і несправедливість тощо;

2. Основною, інтегральною, системоутворюючою моральною засадою ефективного суспільного розвитку, у тому числі у державно-правовому вимірі, є совість людини, яка надається їй від народження та пов'язує її буття у матеріальному світі з божественним походженням її душі. Незважаючи на те, що совість має кожна людина від народження, рівень її впливу на свідомість та вчинки людини може суттєво коригуватися залежно від різних об'єктивних і суб'єктивних обставин, що свідчить про необхідність та важливість здійснення відповідної виховної роботи, пов'язаної з формуванням належного рівня моральної свідомості особистості. При цьому совість повинна перебувати в основі формування інших моральних якостей людини, зокрема таких, як воля, відповідальність, честь, гідність, милосердя тощо;

3. Сучасний етап розвитку світового співтовариства характеризується деструкцією всієї системи соціального регулювання людської поведінки. Незважаючи на це, саме у цей період є реальна можливість відчутти абсолютні засади моралі і відповідно до них переосмислити своє життя та, якщо цілком і не подолати, то, принаймні, звести до мінімуму як моральний і релігійний релятивізм, так і правовий нігілізм та інші форми деформації правосвідомості особи.

#### Список використаних джерел

1. Мальцев Г. В. Нравственные основания права : моногр. / Г. В. Мальцев. — Изд. 2-е. — М. : Изд-во СГУ, 2009. — 552 с.
2. Железняк А. В. Механизмы влияния на политическую психологию и правосознание людей через СМИ / А. В. Железняк // Национальная безопасность и стратегическое планирование. — 2014. — № 2 (6). — С. 39–42.
3. Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права / В. А. Бачинин. — СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. — 1093 с.
4. Барташевич Т. Ю. Институционализация общественной морали в современном обществе / Т. Ю. Барташевич, Е. А. Овчинникова // Дискурсы этики / под ред. В. Ю. Перова. — СПб. : Изд-во Русской христианской гуманитарной академии, 2012. — Вып. I. — С. 46–54.
5. Хартия основных прав Европейского Союза від 7 грудня 2000 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994\\_524/print1389988659002889](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_524/print1389988659002889).
6. Апресян Р. Г. Идея морали и базовые нормативно-этические программы : моногр. / Р. Г. Апресян. — М. : Ин-т философии РАН, 1995. — 353 с.
7. Гарин И. И. Что такое этика, культура, религия? / И. И. Гарин. — М. : ТЕРРА—Книжный клуб, 2002. — 848 с.
8. Сорокин В. В. Понятие и сущность права в духовной культуре России : моногр. / В. В. Сорокин. — М. : Юрлитинформ, 2007. — 456 с.
9. Ильин И. А. Собрание сочинений : в 10 т. / И. А. Ильин ; сост. и коммент. Ю. Т. Лисицы. — М. : Русская книга, 1994. — Т. 4. — 624 с.
10. Бердяев Н. А. О назначении человека. Опыт парадоксальной этики / Н. А. Бердяев. — М. : Республика, 1993. — 383 с.
11. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении / Дж. Локк // Сочинения : в 3 т. / ред.: И. С. Нарский, А. Л. Субботин ; пер. с англ. А. Н. Савина. — М. : Мысль, 1985. — Т. 1. — С. 78–582.
12. Гольбах П. А. Естественная политика, или беседы об истинных принципах управления / П. А. Гольбах // Избранные произведения : в 2 т. / под общ. ред. Х. Н. Момджяна ; пер. с фр. Т. С. Батищевой и В. О. Полонского. — М. : Соцэкгиз, 1963. — Т. 2. — С. 87–536.
13. Гольбах П. А. Система природы, или о законах мира физического и мира духовного / П. А. Гольбах // Избранные произведения : в 2 т. / под общ. ред. Х. Н. Момджяна ; пер. с фр. П. С. Юшкевича. — М. : Соцэкгиз, 1963. — Т. 1. — С. 55–686.
14. Гришук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини : моногр. / В. К. Гришук. — 2-ге вид., переробл. і доповн. — Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. — 768 с.
15. Витрук Н. В. Общая теория юридической ответственности : моногр. / Н. В. Витрук. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Норма, 2009. — 432 с.
16. Хачатуров Р. Л. Общая теория юридической ответственности : моногр. / Р. Л. Хачатуров, Д. А. Липинский. — СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. — 950 с.

17. Концепція удосконалення інституту юридичної відповідальності держави перед громадянським суспільством та особою / Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, О. Л. Богиніч та ін. — К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. — 112 с.
18. Гришук В. К. Соціальна відповідальність : навч. посіб. / В. К. Гришук. — Л. : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. — 152 с.

**Сунегін С. О. До питання про необхідність визначення основних моральних засад державно-правового розвитку**

У статті порушується проблема залежності суспільного і державного розвитку від особливостей розуміння моралі та похідних від неї феноменів, передусім совісті. Зазначається, що мораль як система норм і правил поведінки має абсолютне (Божественне) походження, а тому не може бути зведена до соціально обумовленого та відносного феномену. З урахуванням зазначеного, а також інших аргументів, автор робить висновок, що системоутворюючою моральною засадою ефективного суспільного та державного розвитку є совість людини, яка надається їй від народження та пов'язує її буття у матеріальному світі з божественним походженням її душі. Незважаючи на те, що совість має кожна людина від народження, рівень її впливу на свідомість та вчинки людини може суттєво коригуватися залежно від різних об'єктивних і суб'єктивних обставин, що свідчить про необхідність та важливість здійснення відповідної виховної роботи, пов'язаної з формуванням належного рівня моральної свідомості особистості. Саме совість повинна перебувати в основі формування інших моральних якостей людини, зокрема таких, як воля, відповідальність, честь, гідність, милосердя тощо.

*Ключові слова:* мораль, право, совість, суб'єкт, Бог, держава, громадянське суспільство, соціальна відповідальність, воля.

**Сунегин С. А. К вопросу о необходимости определения основных моральных начал государственно-правового развития**

В статье поднимается проблема зависимости общественного и государственного развития от особенностей понимания морали и производных от нее феноменов, в первую очередь совести. Указывается, что мораль как система норм и правил поведения имеет абсолютное (Божественное) происхождение и поэтому не может быть сведена к социально обусловленному и относительному феномену. С учетом этого, а также других аргументов, автор делает вывод, что системообразующим нравственным основанием эффективного общественного и государственного развития является совесть человека, которая дается ему от рождения и связывает его бытие в материальном мире с божественным происхождением его души. Несмотря на то, что совесть имеет каждый человек от рождения, уровень ее влияния на сознание и поступки людей может существенно корректироваться в зависимости от разных объективных и субъективных обстоятельств, что свидетельствует о необходимости и важности осуществления соответствующей воспитательной работы, связанной с формированием надлежащего уровня морального сознания личности. Именно совесть должна быть в основе формирования других моральных качеств человека, в частности таких, как воля, ответственность, честь, достоинство, милосердие и т. д.

*Ключевые слова:* мораль, право, совесть, субъект, Бог, государство, гражданское общество, социальная ответственность, воля.

**Sunegin S. To a question on the need to define the basic moral principles of state-and-legal development**

The article initiates the matter of dependence of social-and-state development from particulars of morality understanding and derived from it phenomena, primarily conscience. It is indicated that morality as a system of norms and rules of behavior has an absolute (divine) origin and, therefore, cannot be reduced to a socially conditioned and relative phenomenon. The author concludes that the backbone moral foundation of effective social and state development is the human conscience, which is given to him at birth and connects his being in the material world with the divine origin of his soul. Despite the fact that the conscience every person has from his birth, the level of its influence on the mind and actions of people can essentially be adjusted depending on various objective and subjective reasons, that demonstrates the need and the importance of appropriate educational work, related to the formation of an adequate level of moral consciousness of a person. It is conscience must be based on the formation of other moral qualities of a person, in particular, such as will, responsibility, honor, dignity, compassion, etc.

*Key words:* morality, law, conscience, subject, God, state, civil society, social responsibility, will.